

(Candide vagy Az optimizmus)

A pamfletnek mint irodalmi műfajnak, az ókortól kezdve egészen Jonathan Swiftig megvannak a maga hatalmas hagyományai. A világirodalomban azonban páratlanul áll az a pamflet, melyet Voltaire az optimizmus ellen Candide néven bocsátott világgá. Azt jelenti-e ez, hogy Voltaire maga pesszimista volt? Nem azt jelenti-e inkább, hogy az optimizmus nem egyértelmű fogalom? Kicsoda optimista?

A kérdés látszólag könnyen válaszolható meg. Mintha csak éppen le kellene fordítani a szót és a fogalom máris, minden további nélkül megvilágosodna. Lévéen „optimum” a jónak felsőfoka, optimista ugyebár olyan embert jelent, aki legderűsebben néz a világba, a legjobbat látja és várja és derűje erejével maga alá gyűri a sötétben látók, a pesszimisták balsejtelmeit. Látszólag csak temperamentumbeli balsejtelmeit. Látszólag csak temperamentubeli különbségekről, látszólag csak a remény és a reménytelenség ellentétéről van szó.

Mi azonban tudjuk: hogy megértsük azt, ami az emberek fejében történt és történik, ahhoz a lélektan törvényei nem elégségesek; meg kell ismernünk azokat a körülményeket is, amelyek az emberek gyakorlati és szellemi életét formálják. Enélkül nem lehetne megérteni, hogy a történelem minden válságos szakaszában, mindig olyankor, ha a történelemnek egy-egy nagy óraütése hangzik el, mért jelenik meg szinte egyszerre s szinte egymással párhuzamosan két áramlat: egyik a pusztulás, a céltalanság, a kétségbeesés látomásaival s egyidőben vele a másik csupa harcos jókedv s telve az ujjongó hittel, hogy a legszebb célok megvalósíthatók. Bőven lehetne felsorakoztatni példákat az ókortól egészen napjainkig. Mikor a római impérium a rabszolgalázadások és Germániától Kis-Ázsiáig felkelő népek fenyegető dühe alatt minden eresztékében ropogni és alapjaiban inogni kezdett, Róma előkelő társaságában mind erősebben

hódítanak, valósággal divattá válnak, az élet reménytelenségét, az élet értelmetlenségét, az étellel szemben való fölszéges közönyt valló bölcsészeti tanítások, de ugyanakkor, ugyanezeknek az eseményeknek a hatása alatt a felkelő rabszolgák szemeiben ujjongó remény világít, új eget és új földet, az idők beteljesülését várták. „És az Isten eltöröl minden könnyhullatást és a halál többé nem léssen, sem a keserűséggel való sírás, sem kiáltás, sem semmi fájdalom nem léssen többé...”

A történelemben a halál muzsikája sose csak a halál muzsikája, de azok akiknek számára a halált jelenti, nem hallják, nem hallhatják ki belőle a feltörő teremtő erők dübörgését. Akiknek a világa összeomlóban, azok számára a világ van összeomlóban. Akik az ő világuk ellentmondásaiból nem találnak kitútat, azok a saját úttalanságukban az emberiség csődjét látják s magát az embert, az emberi élet értelmét vonják kétségbe. Schopenhauertől kezdve, aki a „gyalázatos optimizmust” támadja s az emberiség egész történelmét a vak akarat értelmetlen és reménytelen dühöngésének fogja fel, egészen azokig a mai filozófiai és művészeti irányokig, melyek az emberi élet minden megnyilvánulásában csak újabb okot fedeznek fel az undorodásra, a polgári társadalomban mindig újra lábra kap egy pesszimizmus amely elkerülhetetlenül együttjár az emberi jószág, az emberi szépség, az emberi igazság, az emberi méltóság tagadásával.

Ugyanebben a polgári társadalomban születik meg azonban az a történelemszemlélet is, mely az emberiséget nem útja végén, nem feloszlóban, hanem mint fiatal óriást igazi történelme legkezdetén látja. Akiket az új felépítésének feladata vár, azok hisznek az emberben, az ember teremtési lehetőségeinek végtelenségében. S ez az optimizmus elkerülhetetlenül együttjár a hittel, hogy az ember képes és méltó a szeretetre és képes olyan életfeltételek megteremtésére, melyek megfelelnek az emberi méltóság követelményeinek.

Voltaire azonban, Voltaire az enciklopédista, Voltaire a felvilágosodásnak, a szabad szellemnek bajnoka, az a Voltaire, akitől az egyház még a temetést is megtagadta, s akit a nagy francia forradalom a szellem halhatatlanai közé sorolt és holttestét a Pantheonban helyezte el — Voltaire pamfletet írt az optimizmus ellen. Az optimizmus és pesszimizmus problémája tehát bonyolultabb, mint ahogy az első pillantásra látszik. A világirodalomnak *Candide* című remekművét igazán csak akkor értjük meg, ha sikerül tisztáznunk az ezzel a kérdéssel felvetett problémát.

II.

Voltaire, polgári nevén François Marie Arouet 1694 november 29-ikén Párisban született. Az ő ifjúsága idején a francia abszolutisztikus monarchia, a maga hatalmának a csúcspontján megdönthetetlen hatalomnak, az emberiség eddigi történelme végső betetőzésének látszik — s Voltaire halála csak 11 évvel előzi meg annak a forradalmi viharnek kitörését, amely az abszolút monarchiát és vele együtt a főnemesség és nemesség kiváltságait elsöpri és a minden ember veleszületett jogát, a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget deklarálja. Ha az abszolút királyság a XVIII. század második felében már nem is ugyanaz mint a század elején, Voltaire Franciaországa kezdettől fogva mindvégig a korlátlan királyi önkény birodalma, egyházi és világi főnemesek, születési kiváltságok pazar fényben tündöklő paradicsoma.

Voltaire idejében már csak történelmi emlék a harc, mely a királyi hatalom és a feudális főurak közt századokig tartott. A feudális főurak, kik egykor saját hadseregeikkel maguk is korlátlan uralkodóként hadakoztak egymás ellen — udvari nemességgé, udvaroncokká válva a kegyért versenyeznek, hogy a reggeli felkelés szertartásánál melyikük nyujthassa a királynak a ruhadarabjait, melyikük hajolhasson meg elsőnek előtte. A királyi kegy ez a francia arisztokrácia számára a hatalomnak — és a jövedelemnek legfontosabb, sőt mindinkább egyetlen forrása. Hiszen a királyi udvar szolgálatában álló személyeknek a fizetése átlagban az összes állami jövedelmeknek egy tizedét teszi ki. De ez csak kis része az előnyöknek, amit a királyi kegy jelent. Csak a királyi kegytől függ, hogy valamely főnemes — s más nem juthat hozzá, csak főnemes — magas egyházi méltósághoz jusson s egy-egy hercegérseki vagy püspöki cím azt jelenti, hogy a szerencsés kegyenc az évi milliós jövedelmek mellé egész megyéket kap ajándéknak. A királyi kegy az arisztokratáknak a „kiváltságok és tiszteletbeli jogok (*privilèges et droits honorifiques*) kimeríthetetlen és kimeríthetetlenül jövedelmező tömegét jelenti.

Kegyvesztettnek lenni, száműzve lenni, tehát távol élni az udvartól, azt a veszélyt jelentette, hogy a kiváltságok és tiszteletbeli jogokból és címekből származó jövedelmeket mások kaparintják meg. Akit nem kényszerítettek rá, az tehát el nem mozdult az udvarból. Az egykori feudális birtokok nem igen látták a gazdáikat. A birtokos főnemes bérlőknek, intézőknek évekre előre adta el a jobbágyai természetbeni szolgáltatásait — ezek újra városi gabonakereskedőknek, pénzembereknek adták el a főnemestől megvett jogot. Az ősi birtok jövedelme a főnemes számára ép csak afféle zsebpenznek számított a szerencse óriási esélyei mellett, amikkel az ud-

vari élet jutalmazott. Egy ügyesen szőtt intrika, célbataláló gúnyos vagy kellő pillanatban kiejtett hízelgő szó, egy ötlet, mely ha nem is magát a királyt, de a király kegyeltjét vagy kegyeltjének kegyeltjét nevelteti meg, a fellépés, a modor, a kellemes társalgás képessége a kiválasztottak e szűk körében sorsdöntő harci eszközökké válnak a hatalomért való versengésben. S mert az arisztokraták e zártkörű társaságában a harc egyesek és egyesek körül csoportosuló csatlósok között életre-halálra megy, a külszín kultusza, az önuralom, a szóznak a fegyvere, a társalgás és írás, a kifejezési képesség művészetete páratlan tökéletességre tesz szert.

Az abszolút királyság idején ez az arisztokrácia az, amit „a világ”-nak vagy „a társaság”-nak neveznek. Az építészek nekik építenek, a költők nekik írnak, a színházak nekik játszanak, a gondolkodók az ő problémáikon gondolkodnak, a festők őket festik, s ha nem őket, akkor is rájuk gondolva, nekik festenek s a muzsikuskok dolga az ő számtalan ünnepeik megszüpítése, hiszen az udvari élet szórakozások és ünnepek véget nem érő sorozata. Az uralkodó stílus az udvari arisztokrácia stílusa; szórakoztató játék, színjátás, állandó álarcosbál: ez „a társaság” tudatosan megkövetelt és szigorúan betartott szabálya. A külszín megóvása, a „*tenue*” előfeltétele az udvarképességnek, s úgy a legfőbb erény. A játékrontás, a megállapodásszerűen óvott-illúziónak vagyis annak a megsértése, amit röviden társasági konvenciónak neveznek, ebben a világban épúgy végzetes bűn mint még ifjú, feltörekvő osztály köreiben a csőd vagy a megóvatolt váltó szégyene.

A legmagasabb társaságnak, az udvari arisztokráciának ezzel a világával tartja a rokonságot a hivatali nemesség, a „*noblesse de robe*” tagjai. Ezek töltik be az udvari és állami hivatalokat, de nem az uralkodó kegyéből, nem ingyen kapják, hanem az uralkodótól pénzen vásárolják. Ezek a magas udvari és állami hivatalok nem jártak más kötelezettséggel, mint bizonyos szertartásokban való részvétellel, de birtokosaiknak biztosították a lehetőséget, hogy kinevezzenek hivatalnokokat, akiknek viszont tőlük kellett megvásárolni állásukat. A hivatali nemesség százával teremt közigazgatási és bírósági tisztségeket csakhogy minél több eladnivalója legyen. A vásárlók a harmadik rendből kerülnek ki, a polgárságból. Így alakul ki az abszolút királyságban az a polgári bürokrácia, mely legnagyobbbrészt jogászokból áll, de ez vásárolja meg magának a bírósági tisztségeken kívül az époly jövedelmező vám- és adóbérlői, adóbeszedői hivatalokat is.

Voltaire, akinek az apja jegyző, maga is a harmadik rendnek ebből a rétegeből származik. XIV. Lajos, a napkirály, a különböző udvari és közigazgatási hivatalok árubabocsátásából évente 40 millió livre jövedelmet húzott. Ezek a hivatalok nem terhelték meg a

királyi kincstárt, mert ritkán jártak megszabott havi fizetéssel — értékük abban állott, amit „mellékjövedelemnek” neveztek, a korrupció korlátlan lehetőségeiben. Ebben a társadalomban ilyen elhelyezkedés várt volna az ifjú Arouet-re is — ha az ifjú Arouet történetesen nem lett volna Voltaire.

III.

Ez a polgári bürokrácia az udvar és állam hierarchikus építményének legalsó foka. A többi, mindaz, ami ez alatt van, mindaz ami ezt az egész épületet tartja: kereskedők, vállalkozók, céhmesterek, mesterlegények, manufaktura-munkások, cselédek és jobbágyok — mindaz, amit a harmadik rend néven foglaltak össze — az „a társaságból” nézve csak nép, anyag, kivülesik a reális, a társaság számára reálisként számbaveendő világon.

Voltaire ezt az egész hierarchiát, az udvart és az államot, ennek az udvarnak és államának hőseit és hősnőit, törvényeit, vallását, szokását, bölcsességét, emberi viszonyait nevetségesnek találja, nevetségesnek — az ész nevében. Hogyan mutatja ő meg, hogy amit itt okosságnak neveznek, annak igazi neve butaság, amit igazságszolgáltatásnak neveznek, az megcsúfolása az igazságnak s hogy amit istenként imádnak, az renyhe elmék és aljas emberi ösztönök önimádata? Úgy mutatja meg, hogy kalandos útra viszi az olvasót. A Candide-ban a kiindulás Westfália, azután az állomások: Hollandia, Portugália, Amerika, Európa, Páris, London, Velence és Törökország. A poroszokat bolgároknak, a franciákat avaroknak kereszteli el. Így töri át a megszokást, mely hályogot von a szemekre, így szembesíti a valóságot önmagával és az elméletet a gyakorlattal — és az olvasó hála a fiktív exotikus utazásoknak és fiktív exotikus neveknek felfedezi, ami nap nap után az orra előtt van. A Voltaire módszere meglepően egyszerű. Csak azt csinálja, hogy leakasztja megszokott helyéről és szokatlan környezetbe állítja be, állítja szem elé a képet, a valóság képét — és akkor a szem felfedezi: ez az. Amit ő maga, Voltaire kitalál, az csak a keret, mese, melyet különösen nem is igyekszik valószínűvé tenni. A valóság a fantasztikus, amit nem ő talált ki, ő csak feltalálja.

Ha Jonathan Swift úgy fejezi ki a maga viszonyát korához, hogy neki mint mérgezett patkánynak a tehetetlen dühtől kell megbálnia — Swift ezzel megvallja, hogy számára félelmes maradt az a társadalom, mely ellen harcol. Voltaire-nél azonban a legnagyobb szenvedély is fölényes biztos nevetésben csendül ki — az ész megvesztegethetetlen, magabiztos és győzelmes nevetésébe. Ha harcban is van — s harcban marad mindennel szemben élete utolsó nap-

jáig, ami ellentmond az ész követelményeinek — az ő harca nem a lázadóé, aki bilincseit rázza és töri szét. Ő már magában a harcban, a harc közben eleve győztesnek érzi magát s a bizonyossággal vág jobbra-balra, hogy minden ütése célba talál, de ő maga sebezhetetlen.

Rousseau az ő nagy kortársa és született ellenlábas, valami szerencsétlen Atlaszra emlékeztet, aki meggörnyed a teher alatt, melyet le akar rázni s vele szemben az az ember érzése, hogy megizzad a saját hevétől, túl akarja kiabálni a saját hangját, liheg a szenvedélytől. Voltaire viszont mintha mégcsak gyorsabban se lélegezne, mintha csak a maga mulattatására szinte erőfeszítés nélkül végezne babonák, igazságtalanságok, hazugságok és előítéletek hétfejű sárkányával. Mindig könnyed, mintha nem a hétfejű sárkány, hanem a mákvirág fejeit kaszálná le. Megvetette a hatalmakat, melyek ellen harcolt és a megvetése az, ami a szenvedély hangsúlyával tör ki belőle. Ez a szenvedély azonban a világosságnak, a megzavarhatatlan világosságnak nyugodt és könnyörtelen izzása; az értelem, a ráció világosságának.

IV.

Voltaire nevetése! — „Voltaire-nél mindig csak az ő eszére tárlunk és sose érzelmre” — jegyzi meg róla a kanti idealista filozófiának legnagyobb és legnémetebb tanítványa, Friedrich Schiller. Hogyan is érthette volna meg a „német mizériának” ez a szellemi áldozata, hogy micsoda emberi, micsoda forradalmi teljesítmény ez a nevetés! Goethe azonban, az ő Diderot-fordításához írt jegyzeteiben összeállítja azoknak a tulajdonságoknak a listáját, amelyek, szerinte, a korabeli francia írók nagyságának kellékei. Teszi ezt a maga mulattatására, s hogy megmutassa Voltaire példátlan gazdagságát. Így sorolta fel a kellékeket:

„Mélység, genialitás, szemléletesség, magasztosság, temperamentum, tehetség, érdem, nemesség, szellem, szép szellem, jó szellem, érzelem, érzékenység, izlés, jóízlés, okosság, találó ész, illem, modor, jómodor, udvari modor, változatosság, bőség, gazdagság, termékenység, melegség, mágia, báj, kellem, tetszetősség, könnyedség, élénkség, finomság, fürgeség, pezsgés, fűszeresség, választékosság, eredetiség, stílus, verselőképesség, harmónia, tisztaság, korrektség, elegancia, tökély.” Mindezek közül — teszi még hozzá Goethe is — talán csak kettőt lehet Voltaire-től elvitatni: az első és az utolsót, az elgondolásban való mélységet és a tökélyt a kivitelben.

Igazság szerint azonban ép ebben van Voltaire páratlansága, történelmi, forradalmi nagysága, ép abban, hogy a vallás és a filozófia kérdéseiben, kérdésekben, melyekkel szemben több mint egy évezreden keresztül kötelezőnek számított a „mélység”, a mélységbe való belemerülés, ő tudott nem mély, hanem gondtalanul fölényes, nem beavatott, hanem kívülálló, nem szenvedélyes pártfogoló, hanem csufondáros lenni. Az előkelő úr, aki 1789-ben tagadhatatlanul szellemes akasztófahumorról azt mondta a forradalomra, hogy: „Ime Voltaire úr műveinek nyolcvanadik kötete” — tévedett. Az igazság ép ellenkezőleg az, hogy Voltaire 80. kötete mögött fölbujtóként azok a felhalmozott társadalmi erők álltak, melyek a nagy francia forradalomban robbantak ki. Ezek az erők tették magát túlélte, a fejlődés útjait eltorlaszoló hullává az egyházi és világi főurakra támaszkodó királyi hatalmat. A régi társadalomban megérték az új megszületésének előfeltételei s e megérett új erők következtében a még meglévő társadalmi forma és az új tartalom közti ellentmondást, a tartalmait elvesztett hagyomány ellentmondását a valóság és minden újkori megismerés követelményeivel szemben. Azért tudott Voltaire annyira „mélység” nélkül, annyira tiszteletlenül, a történelmi érzéknek oly teljes hiányával szemébe nevetni igazságoknak, mikhez évezred filozófusainak, költőinek, mártírjainak, szentjeinek áhitata, hite — és eretnekek százezreinek, irtóhadjáratoknak és vad háborúknak tengernyi vére tapad.

Voltaire nem mély. A kedvenc jelszava: „Écrasez l'infame” — mintha nem csodálatos katedrálisokról, egy világot átfogó szellemi nagyhatalomról, nem ezeréves épületről, hanem valami szívós életű poloskáról volna csak szó.

A természettudományok történetében nem ritka eset, hogy valamely önmagában téves hipotézisből kiindulva a kutató nagyszerű eredményekhez jut.

Voltaire két egymással szorosan összefüggő meggyőződése ihleti meg s hatja át az ő egész, méreteiben is óriási, nyilvános működését. Az egyik a felvilágosodás mindenhatóságába vetett hit. Voltaire hisz abban, hogy az emberek fokozatosan észszerűbb életviszonyokat teremthetnének maguknak, ha sikerül őket felvilágosítani, vagyis ha megtanulnának helyesen gondolkodni. Ez a Plátó-Sokratesre visszanyúló idealista felfogás, mely szerint a gondolat elsődleges, a szellem teremti az anyagi valóságot. Ha azonban e téves felfogás szerint a problémák nem anyagi életviszonyok megvalósításában, hanem az emberek gondolatvilágában kell keresni s minden rossz kiküszöbölhető volna, ha csak az embereket meg lehetne tanítani helyesen gondolkodni — ebből az következik — s Voltaire számára az következik, hogy vérengző háborúk, emberek közötti gyűlölet

megszüntetésének, az emberek közti békének legfőbb akadálya a babonából, előítéletekből élő, babonát és előítéletet tenyésztő vallás. A vallás az, ami minden rosszért s a jó meg nem valóságáért elsősorban felelős. Voltaire a vallás eredetét nem meghatározott viszonyokban, nem az anyagi történelmi folyamatban keresi, hanem — kitünő példa rá a „Mohamed vagy A fanatizmus” című szindarabja — nagy és kis szélhámosok, tudatos csalók, népek tudatlanságával visszaélő szemérmetlen szemfényvesztők művének látja. Voltak-e háborúk, melyek kegyetlenségben felülmulták a vallásháborúkat, mi teszi inkább vadállattá az embert, mint a fanatizmus s kinek nevében ontottak már annyi vért, mint Isten nevében? — kérdi Voltaire — és nem kutat tovább, fel se veti a kérdést, hogy milyen reális társadalmi erőknek köszönhetőek hatásosságukat a vallási jelszavak, hanem a kérdésre a voltaire-i felelet következik, az ő „tehát”-ja. Tehát a legfőbb feladat, világosságot hozni a fejekbe, leleplezni a sötétség legsötétebb hatalmát és legszemérmetlenebb haszonélvezőjét, a papi hierarchiát, az egyházat.

Voltaire ennek az ő elméleti tévedésének köszönhetőe azt a gyakorlati dinamikát, mely nélkül nem válhatott volna Európa, sorrendben is első és máig is felülmulhatatlan, leghatalmasabb propagandistájává.

Sorrendben az első, mert Voltaire előtt még azok is, akik harcoltak a skolasztika szelleme ellen, a skolasztika fegyvereit használták. Még Voltaire közvetlen, nagy elődje, Pierre Bayle is, maga is a metafizika fegyverzetében viszi sírba a metafizikát; Voltaire azonban már az innenső partról beszél és ami legfontosabb: ő az első, aki a filozófiáról nem filozófusokhoz, „a szakmabeliekhez”, a tudósokhoz, hanem a közönséghez, az európai közönséghez beszél, aki a filozófia kérdéseiben bíról a közönségre, a közönséges emberi észre apellál. A Voltaire méltó fegyvertársainak, D’Alembertnek és Diderotnak korszakot kezdő műve, az Enciklopédia már csak nagyszerű továbbindulás az úton, melyet Voltaire nyitott meg, mikor a gondolatot zárt kaszt ügyéből a közvélemény, a nyilvánosság, az egyház nyelvén: a világiak ügyévé emelte. A szellem visszavetetlenül profánizálódott.

Az emberiség szellemi fejlődésének ezt a döntő fordulatát századokig tartó társadalmi fejlődés, küzdelmek és összeütközések hosszú sora készíti elő; mai, történelmi perspektívából úgy tűnik, mintha akkor, mikor Voltaire megjelent, gazdasági fejlődés, társadalmi és politikai erőviszonyok, valamint a század természettudományos megismeréseinek az egyházi felfogással való végleges összeegyeztetlensége, minden ami van és minden ami lenni akar, ép annak a szabadíró kürtszónak felharsanását segíti, várja, sürgeti, melytől a sötétség falai leomlanak. Egyértelműen világos számunkra,

hogy Voltaire művét, úgy ahogy ez a mű a maga egészében előttünk áll, történelmi szükségszerűség diktálta; de ép abban van ennek a műnek a nagysága és jelentősége, hogy úgy hat, mintha nem is egy ember, hanem egy egész század, sőt századok lefojtott erejének végre feltörő diadalmas manifesztációja volna.

Mai perspektívából kézenfekvően egyszerű, hogy Voltaire-nek el kellett jönni, egy szellemi csődöt kellett nyilvánvalóvá tennie. Mai perspektívából pár mondatba foglalható az egész sokszázados folyamat: az egyház egyetlen jóváhagyott filozófiája, a skolasztika önmagában már engedményt jelent a fejlődő városi polgárság szellemének, engedményt, amennyiben az egyház már nem helyezkedhetett a tertulliani álláspontra, hogy „hiszem, mert ésszel föl nem fogható”. A skolasztika eredetileg kísérlet volt, annak bizonyítására, hogy az egyházi dogma összefér a józan ész logikájával. Hat évszázad után a skolasztika visszatért a kiindulási pontjára, visszáért a megismeréshez: a teológiának a filozófiai igazsággal való összeegyeztethetlenségéhez. Az egyházi igazság és a tudományos igazság kettéválik. A reformáció már az észt Luther szavával „az ördög ringyójának” deklarálja számára a tudomány, minden tudomány egyetlen kritériuma az ó- és újtestamentum. A fejlődő, gazdaságilag és politikailag is egyre hatalmasabbá váló polgárságnak szükségletei azonban közben úgy kifejlesztik a természettudományokat, hogy a kompromisszumos megoldás, amit még a XVII. századbeli metafizikusok kíséreltek meg, már a maga idejében is anachronizmus volt.

A mai perspektívából kézenfekvően egyszerű tehát, hogy Voltairenek el kellett jönni, hogy ép Voltaire-nek kellett eljönni; de Voltaire nagyságának nem kis része van abban, hogy elképzelhetetlen az emberiség szellemi fejlődése Voltaire életműve nélkül.

A Voltaire annyira személyes műve, melynek minden sorából szinte kihajol az ismert fölényesen szellemes, tündöklően okos és gúnyos arc. Ez az egész az ő egyéniségétől annyira elválaszthatatlan mű egyben valami személyfölötti jelleggel, az emberiség egy egész nagy korszaka eredményeként hat. Voltaire az abszolút korszerű egyéniségnek példája s az, hogy valaki ép azokkal a tulajdonságokkal jelenik meg, melyek maximálisan megfelelnek egy nagy történelmi pillanat követelményeinek, hogy valaki olyan egyéniség, melyet mintha csak maga a kor szabott volna ki pontosan a maga szükségleteire — ilyenek csak azok a legnagyobbak, akik életük művével annyira a történelmi folyamat szerveivé nőttek, hogy azt a látzatot keltik, mintha a történelmi folyamat az ő személyes zsenijük műve volna.

(Befejezés a következő számban)